

SEYYİD MUHAMMED RIZA’NIN KÖKENİ
(XVIII. Yüzyıl Mensur Kırım Tarihleri Arasında “Es Seb’üs Seyyar”ın
Yeri Hakkında)*

Neriman SEYİTYAHYA**

Çeviren: Serkan ACAR***

Sorunların Teşhisi. Seyyid Muhammed Rıza’nın “Es Seb’üs Seyyar Fi Ahvâl-i Mülûki’t-Tatar” adlı külliyyatı, uzun zamandan beri Kırım Tatar dili ve edebiyatının ilmî eserleri arasında kabul edilse de, henüz müellifinin kökeni hakkında ortak bir uzlaşmaya varılamamıştır [7, 12]. Bunun dışında, eserin orijinal dilinden başka müellifin etnik kökeni de sorundur. Öyle ki, eseri millî-edebî yapıtlar arasında saymak için izah edilmesi gereken en önemli hususlardan biri de budur. Buradan hareketle, “XV-XVIII. Yüzyıl Mensur Kırım Tatar Tarihlerinin Teşekkülü ve İnkişafı” konulu tez çalışmamızın bir bölümü olan bu makalenin **hedefi** Seyyid Muhammed Rıza’nın kökenini aydınlatmaktır. Sorunun çözümü ise, XVIII. asrın mensur Kırım tarihlerinden olan bu Kırım tarihi külliyyatını incelemek ile mümkündür.

Rus dilinde “Es Seb’üs Seyyar” hakkında en fazla bilgi XIX. yüzyılın son çeyreği ile XX. yüzyılın ilk çeyreği Rus edebiyatçısı ve tarihçisi olan V. D. Smirnov’un 1887 yılında St. Petersburg’da neşredilen, “Kırmiskoe Hanstvo Pod Verhovenstvom Ottomanskoy Portı Do Naçala XVIII Veka” adlı kitabında bulunmaktadır. Müellif, giriş bölümünde üç eserin üzerinde durmuştur. Bunlar; Türk tarihçi Vasıf Efendi’nin eseri, geç dönem Türk bibliyografisi Ahmed Hanıfzade’nin Seyyid Muhammed Rıza’yı andığı “Asar-ı Nev” ve Muhammed Rıza’nın kendi eseri olup V. D. Smirnov’un yaşadığı dönemde Dışişleri

* Н. С. Сейтягъев, «Происхождение Сейида Мухаммеда Ризы (К Вопросу о Месте Его «Семи Планет» Среди Произведений Крымской Исторической Прозы XVIII Века)», *Культура Народов Причерноморья*, 2002, No. 44, с. 35-41.

** Dr., Kırım Mühendislik-Pedagoji Üniversitesi, Kırım Tatarcası ve Türk Dili Fakültesi.

*** Arş. Gör., Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi, Bornova-İZMİR.

Bakanlığı Eğitim İşleri Bölümü'nde muhafaza edilen "Es Seb'üs Seyyar"ın bir nüshasıdır [13, IX-X]¹.

Bu eserlerin hepsinde verilen bilgiler şöyledir:

Seyyid Muhammed Rıza "Nakibü'l-Eşraf"; yani Hz. Peygamberin soyundan gelenlerin vasisi idi. Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun payitahtında yaşayan Türk toplumunun önemli bir ferdi idi". Vasıf Efendi eserinde şunları bildiriyor: "zadegâna mensup ve faziletli bir kimse olan bu adam 1069 yılının Zilhicce ayında, Eylül 1756, vefat etti. Âl-i Cengiz soyuna mensuptu. 'Tarih-i Gazan' da **zarif bir üslûpla** Kırım hanlarının mukadderatı anlatılmıştır" [13, IX]. Bilahare "Tarih-i Âl-i Cengiz"de Mevlana Es-Seyyid Rıza Efendi **El-Kırımî**² şeklinde kayıtlıdır. 1150/1737 tarihli başka bir bibliyografik yazıda ise, Molla Şerif Muhammed Rıza, [Bu unvan] Osmanlı Devleti'nde Hz. Peygamber soyundan olanlar için kullanılır, 1166/1756'da öldü; Kırım Hanlığı Tatarları hakkında anlatıların bulunduğu "Es Seb'üs Seyyar" adlı Türkçe külliyyatı derledi" denmektedir. [13, X]. V. D. Smirnov, Asya Müzesi'nde³ bulunan elyazmasına atfen şunları ilave etmektedir: "Derlenen tarih külliyyatı... Öncelikle tamamlanması gecikmiş; fakat daha sonra El Hacc Mustafa adlı Reisü'l Küttab kendini, hayatında fevkalade etkisi olan bu kültürlü devlet adamının çalışmasını bitirmeye adanmıştı" [6, 126; 13, X-XI]. V. D. Smirnova göre; "Bu husus külliyyatın ortaya çıkış zamanı ve müellifin anlaşılması için oldukça önemlidir. "Tavukçu" lakabı ile anılan Reisü'l Küttab El Hacc Mustafa Efendi 1150/1737 yılında göreve başlamıştır" [13, X-XI].

Seyyid Muhammed Rıza'nın kökeni sorunu V. D. Smirnov ile Profesör M. A. Kazımbek arasında tartışmaya neden olmuştur. Kazımbek konu ile ilgili olarak şunları yazmıştır; "üslubundaki fesahat ve sıhatten dolayı Rıza'nın Türk olduğu ya da en azından Türkiye'de yetiştiği hususunda açıkça hüküm verebiliriz. Düşünce yapısı ve hadiseleri tarafsız anlatışı bunu kanıtlamaktadır" [13, XI; 1, I]. Buna V. D. Smirnov şu şekilde karşılık vermektedir: "Fakat Rıza'yı yakından tanıyanlar ile Kırım-Tatar tarihinin gerçekleri ve bu gerçekleri daha doğru bir şekilde değerlendirerek düşünme zorunluluğu, onun Kırım'da doğup eğitimini burada aldığını göstermektedir. Kökenine gelince, bilginliği ve bağlantıları onun Osmanlı İmparatorluğu'nda yüksek bir konuma gelmesini

¹ Şimdi RAN İnstitut Narodov Azii koleksiyonunda muhafaza edilmektedir. Erişim Numarası B 756 (590 ic) Tur. Bkz: [6; 16].

² Metindeki bütün ayrımlar tarafımızca ikmal edilmiştir. N. S.

³ Sovyetler Birliği zamanında Leningrad'daki "SSCR AN İnstituta Vostokovedeniya" Türkçe elyazmaları fonunda muhafaza edilmekte idi. Erişim Numarası B 756 (590 ic) Tur. [St. Petersburg nüshalarından biri bugün de aynı enstitüde bulunmaktadır. Diğerleri ise St. Petersburg Devlet Üniversitesi Vostoçnyy Fakultet kütüphanesinde. Serkan Acar].

sağlamış olmalıdır, bunun gibi önemli görevlere getirilmek üzere Kırım'dan Türkiye'ye davet edilen başka âlimlerin varlığı da bilinmektedir. İstanbul'daki âlimler cemiyetinin arasında bulunması muhakkak onda muasır Türk edebî zevklerin gelişimine sebebiyet vermiştir” [13, XI]. Bunun üzerine M. A. Kazımbek çok kesin bir biçimde tekrarladığı varsayımı hakkında, belki de Muhammed Rıza “kendi vatanının tarihini yazdı” demiştir [2, I].

V. D. Smirnov'un belirttiğine göre; Seyyid Muhammed Rıza'nın kökeni hakkında bilgi veren eserlere üç muteber yayını daha eklemek mümkündür. Bunlar Mehmed Süreyya'nın “Sicil-i Osmanî”si, Türkiye’de neşredilen “İstanbul Kütüphaneleri Tarih ve Coğrafya Yazmaları Kataloğu” ve ilk iki eserdeki bilgilerin genel hatlarıyla tekrar edildiği F. Babinger’in “Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri” adlı çalışmasıdır. Katalogda şöyle denmektedir: “Mehmed Rıza (Seyyid), Muhammed Rıza (Seyyid), Ulemadan Amasyalı ve Hacı Kâsımzâde diye tanınmış bir zat olup 1165 (1751/1752) yılında Nakibü'l Eşraf olmuş ve Niş, Üsküdar, Diyarbakır ve Bursa Mollalıklarında⁴ bulunarak 1169 (1756)'da İstanbul'da ölmüştür” [17, 181]. F. Babinger buna ek olarak, M. Süreyya'nın üzerine, Niş, Üsküdar ve Diyarbakır kadılıklarına⁵ atanıncaya kadar Muhammed Rıza'nın müderris⁶ olduğunu, kadılıklarda bulunduktan sonra 8 Şevval 1165/19 Ağustos 1752 tarihinde daha yüksek bir derece olan Edirne Mollalığına tayin edildiğini ve Nakibü'l Eşraf olduğunu belirtmiştir. “1166 Cemaziyelahir ayında, Nisan 1752, Bursa kadısı oldu, Rebiülahir 1169'da, Ocak 1756, Nakibü'l Eşraflıktan azledildi. 13 Zilhicce 1169'da, 9 Eylül 1756, öldü ve İstanbul Edirnekapı mezarlığına defnedildi” [15, 307-308; 21, 1391]⁷. Bu biyografik bilgilerden Muhammed Rıza'nın babasının adının Hacı Kâsım ve nesebinin Amasyalı olduğunu öğreniyoruz.

Bu suretle akademik çevrelerde Seyyid Muhammed Rıza'nın kökeni hakkında iki görüş bulunmaktadır. Bunlardan ilki M. A. Kazımbek'in varsayımıdır; müellif bu tarihçi-yazarın dil ve üslubuna, yine Türk araştırmacıların söylemlerine ve bizim ulaşamadığımız Amasyalı nesebinin geçtiği kaynaklara istinaden bunları söylemektedir. Diğer fikir de M. A. Kazımbek'e aittir; fakat V. D. Smirnov kâfi derecede deliller sunarak ona açıklık getirmiştir. Onun temel aldığı düşünce, Seyyid Muhammed Rıza'nın eserinin muhteiyatından elde ettiği izlenimlere bağlıdır (nedense V. D. Smirnov'un eserindeki metne yazım şekli alınmamıştır) yukarıda Vasıf

⁴ Mollalık: Yüksek Kadılık (Şer'i hukukta derece).

⁵ Kadılık: Hukukî-İdarî bölge.

⁶ Medresede başöğretmen (Profesör).

⁷ Sicil-i Osmanî'de ölüm tarihi Miladî takvime 8 Eylül olarak çevrilmiştir. Bizim çevirimiz.

Efendi'nin eserinde ise, Muhammed Rıza'nın başka bir neseb, El Kırımî, kullandığına temas edilmiştir.

Geç dönem araştırmacılarının eserlerinde, Seyyid Muhammed Rıza'nın kökeni sorununu çözmeye yeltenen kimseye tesadüf edilmemektedir. Onlardan bazıları bu soruyu cevaplamaktan kaçınmakta, bir kısmı ise hiçbir yorum yapmayıp "Türk tarihçi Muhammed Rıza" gibi ifadeleri tekrar etmekle yetinip "birtakım araştırmacıların belirttiğine göre; O Kırım Tatarı idi" ilavesinde bulunmaktadırlar. Bazı eserlerde ise, ivedilikle fikir beyan edilmektedir; örneğin kollektif bir eser olan "Le khanat de Crimée dans les archives du Muséu du Palais de Topkapı"da: "Seyyid Muhammed Rıza, Türk veya Kırım Tatarıdır, Türkiye'de eğitim görmüştür" denmektedir [19, 410].

Sonuç olarak, yapılan araştırmalarda kullandığımız malzemeler soruya sağlam cevaplar vermektedir. Muhammed Rıza'nın menşei hakkında önemli bir bilgi de 1840 yılında "Odessa Tarih ve Tarihî Eserler Cemiyeti" [Одесское общество истории и древностей] tarafından yapılan Kırım hanları tarihlerinin elyazmaları kopyasında bulunmaktadır [10]. Bu kopya günümüzde, V. Vernadskiy Ukrayna Milli Kütüphanesi elyazmaları bölümünde, OOİD fonunda muhafaza edilmektedir. Kopyalanan bu eser kısaca "Semi Planet" [Yedi Yıldız=Es Seb'üs Seyyar] olarak adlandırılmıştır. Hürremî Çelebi ise, Muhammed Rıza ve eseri hakkında şu bilgiler verilmiştir:

"Semi Planet adlı bu eserden tarihnüvis hakkında az da olsa bilgi edinmek mümkündür. Eserde anlatılıp, izah edilen bazı olaylar Kara Kurtlu Abdülveli Efendi'nin⁸ külliyyatından alınmış olmalıdır. Adı geçen tarihnüvisin, Semi Planet'i kaleme alan, nesebi Kefevî, kökeni Afifi, edebî mahlası Rızaî'dir; bundan başka Es Seyyid Muhammed Efendi rasyonalist bir sanatçı ve din âlimidir. Ben (Hürremî⁹) bunu ret ya da teyit etmek için soruyorum:

-Onun eserindeki şiirlerin kökeninde gerçekten Nabî'nin şiirsel üslubunun tesiri var mıdır? Onlarda Banî'nin¹⁰ şiirlerinin anlamı var mı? -Ve Allah birdir! Ey Allahım birsin! Dolg¹¹ [?]* Allah birdir! Andını bozmaz.

Ve yine Osmanlı teşrifat silsilesi içerisinde tedricen yükselmiş, köyden köye atanmış ve Diyarbakır Mollası olmuştur. Onlar Peygamber soyundan

⁸ Efendi unvanı eski dönemlerde Kırım'da, medreseyi tamamlayan (20-25 yaş arası) şahısları taltif etmek için kullanılırdı. Arapça bilen bu kimseler medrese açma yetkisine de sahip idiler.

⁹ Yazmada müstensih hata yapmıştır: Hürremî (h-r-m-i)-Humi (h-u-m-i).

¹⁰ İstinsah edilirken yanlışlık yapılmıştır. Muhtemelen Baki (1527-1599) olmalıdır.

¹¹ Dinî version: Osmanlıcada (Farsçadan) kalemin (калем) koruyucusu melek.

* [Burada kullanılan Dolg (Долг) kelimesi ile müellifin neyi kastettiğini anlayamadık. Ayrıca bu kelimeye dipnot konulmuş ve yukarıdaki izah (11) verilmiştir. Kelimenin sözlük anlamı: ödev, borç, deyn, zimmet, görev, vazife, verecek ve farızdır. S. A.].

geldikleri için devletin resmî öğretmenleri idiler. O, gençlik çağını Osmanlı devlet adamlarının arasında geçirmişti; nüktedan, nitelikli, güzel konuşan, hoşsohbet, iyi eğitim almış ve hassas yapılı bir adamdı..." [10, 72 ob.].

Bu iktibastan anlaşıldığı kadarıyla, Hürremî Çelebi, "Semi Planet"ın yazarının kökeni ve kişiliği hakkında yeterince bilgi vermiştir. Ayrıca bu parçadan Seyyid Muhammed Rıza'nın henüz hayatta iken azledildiği sonucu da çıkmaktadır.

Seyyid Muhammed Rıza'nın Kefe'de doğduğunu gösteren bir diğer önemli kanıt da kökenini belirten, Afifi adını taşımasıdır. Muhammed Rıza, Osmanlı Sultanı'nın himayesi altındaki Kefe'de doğdu; Kefevî nisbesi bunu göstermektedir. Bazı yerlerde ise El-Kırımî nisbesi ile anılmaktadır, Vasıf Efendi kullanılmaktadır, lakin soyu ile ilgili olarak Afifi adını kullanması bu uyumsuzluğu ortadan kaldırmaktadır. Afifi, Kırım'ın meşhur bir âlim sülalesidir. Rivayere göre; XIX. yüzyıla kadar uzanan bu sülalenin ruhanî lideri Şeyh Ak Mehmed Efendi¹² idi ve "Buhara'dan¹³ gelmiş, Kırım hanları zamanında Kıpçak köyleri ve Başı Bek arazisi kendisine tahsis edilmişti" [4, 14 ob.-15]. Oğlu Şeyh İbrahim Efendi ise, Türkiye'de Tatar Şeyh adı ile maruf olup, müellifin yakını olarak gösterilmiştir, 1577 yılından sonra ikinci kez Kırım'dan İstanbul'a gelmiş ve küçük bir derviş tekkesi olan Küçük Ayasofya'ya yerleşerek burada Kur'an tefsiri ile iştigal etmiştir. O, hicri 1001 (1592/1593) yılında vefat etmiş ve Edirnekapı mezarlığında Sır Tekke'ye defnedilmiştir [16, 9]. Halefleri Şeyhü'l-İslam (ya da Müftü) gibi, onun hakkındaki eserleri de muhafaza etmişlerdir [4, 14 ob.-15]. Seyyid unvanı taşıyıp, Hz. Muhammed (S.A.V.)'in soyundan geldiği ifade edilen bu sülalenin ilk temsilcisinin adı İbrahim b. Afifi Abdullah Efendi'dir¹⁴. Halefleri arasında Müftü olarak bilinirdi ve han kendisine "Seyyid Eli [Сейт Әли] köyünü ve değirmeni"ni bağışlamıştı [4, 14 ob.-15]. Başka kaynaklara göre; Kefe müftülüğü yapmadan önce Mangup ve Suğdak'ta kadılık yapmıştı. Bu görevinden gönüllü olarak istifa ettikten sonra, Seyyid Eli köyünde kendi derviş tekkesini kurdu [7, s. 122]. Soyağacı elimizde olan Afifi ahfadı Abdülgaftar evladına akrabadır ve Seyyid Muhammed Rıza'nın soyu ile bağı yoktur. Açıkça görülmektedir ki, onlar bu bölgede, hanın egemenliği altında, toprak sahibi idiler ve daha sonra Kefevî ve Kırımî nisbelerini kullanabildiler.

Bu jeneolojik veriler ve benzer bilgiler, Seyyid Muhammed Rıza ve Hürremî Çelebi'nin çağdaşı olup, "Tarihi" 1758 yılı civarında tamamlanan,

¹² Bazı kaynaklarda Hak Mehmed.

¹³ Birtakım yeni eserlere göre Deşt-i Kıpçak'tan [7, s. 119, 124].

¹⁴ Başka kaynaklarda Afifuddin Efendi şeklinde adlandırılmaktadır, müstear adı Afifi'dir [7, s. 121-123].

Cengiz soyuna mensup Said Giray Sultan b. Saadet Giray Han (1717-1724)'ın eserinde birbirine karışmıştır [18, 32]. Yukarıda alıntı yapılan eserdeki şecerede; Es Seyyid Abdülğaffar Efendi'nin torunu Es Seyyid Afifi Abdullah Efendi'nin oğlu, Es Seyyid Eş Şeyh Şeyhî Efendi'nin oğlu Es Seyyid Müftü Feyzullah Efendi olarak adlandırılmaktadır. Said Giray'da bu Kırım uleması hakkında şunlar bildirilmektedir:

“Feyzullah Efendi. O, Seyyid Eli köyünden Şeyhî Efendi'nin oğludur, muasır âlimlerden eğitim aldı. Mengli Giray'ın¹⁵ birinci cülusunda Karasu kadılığı yaptı ve bilindiği kadarıyla kadılık görevinden ayrıldıysa da, davalara bakmak üzere tekrar vazifesine döndü. Daha sonra Mengli Giray Han bir bahane ile azledilip Rodos Adası'na gönderildiğinde, hana olan sadakatinden dolayı, onu ziyaret etmek üzere Rodos'a gitti. Bundan kısa bir süre sonra mezkûr han, hükümdar olarak Kırım'a döndüğünde, O da birlikte geldi. (Fakat) kimsenin teveccühünü kazanmak arzusunda değildi, tekrar Karasu kadısı oldu; daha sonra ise Kefe'deki kendi evine yerleşip fetva verdi (yani müftülük yaptı). Muhterem Halim Giray (1755-1758)¹⁶, hanlık tahtına oturduğunda, ona Rumeli'den kazaskerlik yarlığı gönderildi ve kazaskerliğe başladı. Halim Giray, Kırım'a geldikten sonra kazaskerlik makamına oturan (Feyzullah) aynı yıl içerisinde görevinden ayrıldı. Söylendiğine göre; resmî görevinden ayrılmasının sebebi birtakım ciddi sağlık sorunları idi ise de, esasen çok güçlü bir imana sahip olduğu için gayr-ı ihtiyarî adaletsiz işler yaparak hakk-ı taâlâya karşı mahcup olacağından korkmuş ve bu şerefli vazifeyi bırakmıştır. (Osmanlı Devleti'nde Nakibü'l-Eşraf olan) **yakın akrabası**, Rıza Efendi yerine tayin edildi ve onu da kendisine naib yaptı. Ve muhterem (Feyzullah) hukuk işlerinin Rıza Efendi tarafından yürütüldüğünü gördüğünde, dine yöneldiği için, naiplikten de ayrılıp gitti. Daha sonra Rıza Efendi, Mengli Giray Han ile görüştü ve bu hadiseyi duyan han şu soruyu sordu:

-Efendi, bizim Molla Feyzullah'ı nasıl buldunuz?

Şöyle cevaplamıştır:

-Hünkârım, hizmetkârımızın bir kusuru var, başka da kusurları yok.

-Ne imiş?

Latife ederek şu cevabı vermiştir:

-O, haddinden fazla Müslüman” [20, 98].

¹⁵ Mengli Giray Han, ikinci cülusu Eylül 1737'den öldüğü 31 Aralık 1739 yılına kadar.

¹⁶ Постредство-досגיעния-благ: [Allahın] yardımı ile iyiliğe erişmiş. [Metin içerisinde bu ifade kullanılmış ve dipnotta Halim Giray Han'ın kastedildiği belirtilmiştir. S.A.]

Görüldüğü üzere, bu parçada da yine “Semi Planet”in yazarı hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır. Birincisi; Seyyid Muhammed Rıza'nın Afifi neslinden geldiği doğrulanmaktadır. İkincisi; Osmanlı Devleti'ndeki memuriyetine Kırım'dan “adamları ile birlikte” gönderildiği gerçeği ortaya çıkmaktadır. Üçüncüsü ise, onun II. Mengli Giray Han ile yakın ilişkisinin bulunduğu tanık olmaktayız (öyle ki, şaka tonunda sohbet edebiliyordu) ve onunla ikinci cülusunda (1737-1739) karşılaşmıştı.

Başka bir yerde, Said Giray Sultan'ın külliyyatında, “Semi Planet”in yazarı hakkında muhtasar malumat bulunmaktadır; yine Hürremî Çelebi Akay da Muhammed Rıza'ya dair bilgi vermektedir:

“Arslan Giray Han'ın, mevzuubahis âlimi (yani Hürremî Çelebi) Farsça kaleme alınan, yazımına Rıza Efendi'nin de iştirak ettiği, müteveffa Mengli Giray Han tarihini tercüme etmeye memur kıldığını ve ona ödül olarak (tercüme için) Bahşesaray kadılığını bahşettiğini duyduk...” [20, 100a].

Said Giray'ın yukarıda bildirdiklerini değerlendirecek olursak, “Semi Planet”in Mengli Giray Han'ın ismarlaması sonucu oluştuğunu ve hatta her nasıl oldu ise, yazımına (redaktör ya da ortak yazar olarak) iştirak ettiği tahmininde bulunmamız mümkündür. Seyyid Muhammed Rıza'nın “temiz lisan” ve şiirsel kabiliyete sahip olduğu görülmektedir. Osmanlı dili ve edebiyatına vâkıf M. A. Kazımbek, onun eserindeki üsluptan (Osmanlı edebî zevkleri bakımından) hareketle, yazarının Seyyid Rıza olmasa bile, üslubunun mükkemmel olduğuna işaret etmektedir. Said Giray'ın bahsettiği Farsça kroniğin ne olduğu ise, akademik çevrelerce henüz aydınlatılamamıştır. A. N. Kononov “Rusya'daki Türk Dilleri Tarihini Tetkik” (Истории изучения тюркских языков в России) adlı eserinde, D. Kantemir (1708-1744)'in biyografisinden, Latin dilinde oğlu Antiokh [Dimitri Kantemiroğlu] tarafından derlenmiştir, alıntı yapmıştır. Burada D. Kantemir “**anadili olan Moldovcadan başka Grekçe, Türkçe, Arapça Farsî denilen ve halkın konuştuğu Türkçeden farklı olan Yüksek [Edebî] Türkçe (Turcicam Sublimiorem)**, Latince, İtalyanca, Rusça ya da daha doğru biçimiyle Slavca; yani Kilise Slavcası bilmekte idi” denilmektedir [9, 38]. Bununla birlikte, Said Giray ve Hürremî'nin Muhammed Rıza'nın dili hakkında verdikleri bilgiler birbiyleriyle uyuşmaktadır ve kaynaklarda zarif bir üslubu olduğu belirtilmektedir. Türk dili ve edebiyatı mütehassısı M. A. Kazımbek'ten yukarıda yapılan iktibas da bunu göstermektedir.

Muhammed Rıza'nın şiir yazarken kullandığı Rızaî mahlasının araştırılması problemini ise şimdilik geleceğe miras bırakalım.

Bu çalışmada temas etmek istediğimiz nihaî soru “İstanbul Kütüphaneleri Tarih ve Coğrafya Yazmaları Kataloğu”nda geçen, Amasyalı Ulema ve Hacı

Kâsımzade tabirleridir. Biz burada sadece tahmin yürütebiliriz. Ulaşabildiğimiz hiçbir eserde onun babasının, katalogda belirtildiği üzere, Hacı Kâsım olup Türkiye'deki Amasya şehri ile ünsiyetinin bulunduğuna ilişkin herhangi bir malumat yoktur.

Bize göre burada bir anakronizm söz konusudur veya bu durum sadece bir karışıklıktan ibarettir. Hacı Kâsımzade'nin Muhammed Rıza'nın babası sıfatıyla anılması "Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi"ndeki bilgiden kaynaklanıyor olsa gerektir. Yine Mehmet Süreyya'nın "Sicil-i Osmanî"sinde şu bilgiler mevcuttur: "Mehmed Seyyid Efendi (Kâsımzade) sufi şair (XVII. yy.). "Sicil-i Osmanî"nin 4. cildinde de belirtildiği üzere, onun ecdadı Emir Buharî ile birlikte Buhara'dan gelmişti... 1718 yılında öldü" [21, 1503; 22, 217]¹⁷. Görüldüğü üzere, Seyyid Muhammed (Mehmed)'in ecdadının Buhara'dan geldiği alenîdir ve bu konuda genel bir fikir birliği vardır.

"İstanbul Yazmaları Kataloğu"nda geçen Amasyalı nisbesini kaynaklarda ve literatürde göremiyoruz. Anlaşıldığı kadarıyla pek çok tarihçi hanlık divanındaki bürokratlardan çıkmıştı; biz dikkatimizi ilginç bir arşiv belgesine yoğunlaştıralım. Şimdiki Tavrida'nın Dvoryan meclisinde Poruçik* Mustafa Ağa Cemilev, Maçinskiy oğlu, dilekçesinde şöyle demektedir: "Benim büyük dedem Derviş Mehmed Ağa bir Türk şehri olan Amasyadandır. Hicri 1083 senesinde, Hıristiyan hesabına göre 1674 yılında (doğrusu 1672 N.S.), merhum Kırım hanı Hacı Selim Giray Han'ın hizmetine girmiştir; o sırada genellikle Türklerden oluşan ordu Lehlere karşı savaşıyordu. Podolya'daki Kamaniçe ele geçirilip savaş sona erdiğinde, han geri dönerken O da birlikte gitmiştir. Dört defa cülus eden mezkûr Selim Giray Han ile birlikte gelip onun ve halefi olan, öz oğullarının hizmetine girerek 1104 (1692-1693) yılına kadar memurluk yaptı ve bu yılda öldü..." [5, 1]. Büyük bir olasılıkla Amasyalı Derviş Mehmet'in Kırım tarih yazımı ile hiçbir münasebeti yoktu; ancak Türk sultanına yakın başka tarihçilerin davet edildiği hakkındaki söylemler doğru olsa gerektir. Amasya kökenli Muhammed'in, Seyyid Muhammed Rıza ile özdeşleştirilmesi ise muhtemelen yanlıştır.

Sonuç. Yeni veriler, XIX. yüzyılın ilk yarısında M. A. Kazımbek tarafından ileri sürülen ve XIX. asrın ikinci yarısında V. D. Smirnov tarafından geliştirilen düşüncelerin tamamen doğru olduğunu tasdik etmektedir. Seyyid Muhammed Rıza gerçekten Kırmımlı idi ve kökeni aslen Buharalı olup Kırım'ın tanınmış sülalelerinden olan Afifi soyuna dayanıyordu. Kırım tarihi ile ilgili edebî bir derleme olan eseri, Kırım-Tatar tarihinin Osmanlı edebî zevkleri, dili

¹⁷ "Sicil-i Osmanî"de ölüm tarihi 1131/1719.

* [Eski Rus ordusunda Mülazım rütbesinde subay. S.A.]

ve üslubu çerçevesinde kaleme alınmasından ibarettir. Büyük bir olasılıkla bu eser II. Mengli Giray Han tarafından ismarlanmış ve hanın kendisi de ortak müellifi idi.

V. D. Smirnov'un "Semi Planet"i tarihlendirmesi sorununa ilişkin nokta-i nazarını yeni baştan tekik, bazı yeni hakikatleri ortaya çıkarmaktadır. Yukarıda da belirtildiği gibi, V. D. Smirnov'un üzerinde çalıştığı Asya Müzesi nüshası, muhtemelen Reisü'l Küttab olan Tavukçu¹⁸ El Hacc Mustafa Efendi'nin ikinci vazifesini icra ettiği sırada tamamlanmıştı. V. D. Smirnov eserin 1737 yılında yazıldığını belirtmektedir [6,126; 13, X-XI]. Mehmed Süreyya "Sicil-i Osmanî"de bu hususa ilişkin başka bir bilgi vermektedir. Ona göre; Hacı Mustafa Efendi, Reisü'l Küttab'lık görevine ilk kez Cemaziyelevvel 1149, Eylül 1736, tarihinde getirilmişti. 19 Zilkade 1153/3 Şubat 1741'de görevinden azledilerek sürgüne, memleketi Kastamonu'ya gönderildi. Bu yıl hacca gitti. İkinci kez Reisü'l-Küttab olarak atanması ise, ancak Rebiülahir 1157/Mayıs-Haziran 1744'de gerçekleşti [29, s. 1178-1179]. Bununla birlikte, eğer Muhammed Rıza eserini Hacı Mustafa Efendi'ye sunmak için kaleme aldı ise, eser 1737'de değil, Haziran 1744'de hazırlandı. Bu son tarih ve El Hacc-Hacı unvanı Asya Müzesi nüshasında anılmaktadır. Mustafa Efendi [bu unvanı] 1741 yılında hacca gittikten sonra aldı. Galip ihtimalle eser, onu sipariş edip ortak müellifi olan II. Mengli Giray'a sunulmak için kaleme alındı. O da bir tesadüf eseri kitabın ithaf edildiği yedi handan biri oldu [2, VII-VIII]. Görünüşe bakılırsa, müellif onun öldüğü tarih olan 31 Aralık 1739 tarihine kadar eseri tamamlamayı başaramamıştı [19, 367]. Mengli Giray Han'ın ölümünden sonra, Haziran 1744 tarihinde "Semi Planet"in bir nüshası özel bir ithaf ile Hacı Mustafa Efendi'ye sunuldu.

Seyyid Muhammed Rıza'nın eserini Kırım-Tatar tarihi külliyatlarının arasına koymak XVIII. yüzyıl Kırım tarihçi-nesir yazarlarının çevresini daha da genişletecektir. Bunların sayısına bakılırsa, bu dönemde kaleme alınan mensur eserlerin yaygın olarak kullanımı tarih ve edebiyatın değerini bilen kimselerin talepleri ile alakalıdır. Eserleri günümüze kadar ulaşabilen bu dönem tarihçileri arasında şunları sayabiliriz: Muhammed Giray, Seyyid Muhammed Rıza, İbrahim Kefevî, Abdulgaffar Kırımî, Hürremî Çelebi, Said Giray. Yine daha sonra yapılacak araştırmalar bu yazmaların çoğalmasına imkân tanıyacaktır.

Bu çalışmamız, Kırım-Tatarlarına ait mensur tarihlerden Seyyid Muhammed Rıza külliyatının zaman içerisinde nasıl bir gelişim sergilediğini ve yeni olayları ortaya koymuştur. Hadisenin özü, Osmanlı divan nesrinin

¹⁸ Mehmed Süreyya'nın bildirdiğine göre; Ali Ağa Tavukçubaşı'nın damadı idi, görünüşe bakılırsa Tavukçu lakabı buradan gelmektedir.

“yüksek” dili ve ağıdalı üslubunun Kırım-Tatar nesrine dâhilinden ibarettir. D. S. Lihaçev bu durumu “XVIII. yüzyıl Türk barok tarzı”nın Kırım-Tatar edebiyatındaki yansıması olarak vasıflandırmaktadır. Fakat bununla birlikte unutmamak gerekir ki, Türk edebiyatındaki barok problemi günümüze kadar incelenmemiştir [11, 26-28]. “Semi Planet”in üslup bakımından karakterini Kırım’da aramamak gerekir. Bu cümleden olarak, 1756/1757 yılında Arslan Giray Han’ın buyruğu ile kaleme alınan, Kırmımlı âlim ve edip Hürremî Çelebi Akay’ın eseri Kırım dili ve edebiyatının numunesidir; “Âşık Tarzı” olarak adlandırılan üslubu, Türk halkının konuşmasına yakındır [1, 135]. Başka bir deyişle Seyyid Muhammed Rıza’nın dil ve üslubu, Kırım değil Osmanlı edebiyatının dil ve üslubudur. Ancak bu Kırım-Tatar müellifinin tarih külliyatının Kırım sarayında kaleme alınmış olması lazım gelir; yani Kırım edebiyatının bir hadisesi olan bu keyfiyeti öğrenmek gerekir.

KAYNAKÇA

- 1- Акчокракли О. Татарська поема Джан-Мухаммедова про поїзд Іслам-гірая II (III) спільно з Богданом Хмельницьким на Польщу 1648/1649 рр. (За рукописом з матеріалів етнографічної Кримського НКО по Криму влітку 1925 року)//Східний світ.- No 1.-1993, С. 134-139.
- 2- Ассебь о-ссейярь или семь планет, содержащей историю крымских ханов от Менгли-Гирей хана I-го до Менгли-Гирей хана II-го т.е. с 871/1466 по 1150/1737 г. Сочинение Сейида Мухаммеда Ризы, изданное Императорским Казанским Университетом под наблюдением Мирзы Каземвека, Адъюнкт-Профессора оного Университета, Великобританского Королевского и Ирланского Королевского Азиатского Общества члена.-Казань: Тип. Казанского ун-та, 1832- XXX+VII+359 с.
- 3- Бахрушин С. В. Основные монеты истории Крымского ханства//МАИЭТ (Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии), Вып. III. Симферополь: «Таврия», 1993- С. 320-329.
- 4- Гос. Архив при СМ АРК, Ф. 41, Оп. 1, Д. 133.
- 5- Гос. Архив при СМ АРК, Ф. 49, Оп. 1, Д. 389.
- 6- Дмитриева Л. В., Мигунов А. М. Описание тюрских рукописей Института народов Азии: Т. I, История/Под ред. А. Н.

Кононова. –М.: Изд. «Наука». Главная редакция восточной литературы, 1965.-258 с.

7- Е. В. Татарско-крымский язык//Краткая литературная энциклопедия: В 9-ти томах.-М.: «Советская энциклопедия», 1972.- Т.7- С.408-409.

8- Иззетова Л. Къырымлы Ислям алырлери ве шаирлер сюлялеси//Йылдыз. 2001.-№ 3.- С. 119-124.

9- Кононов А. Н. История изучения тюрских языков в России. Дооктябрьских период. Л.: «Наука» Ленинградское отд., 1982-360 с.

10- Крым ханан тарихи (список с рукописи Мурзы Аргинского). Рукописный отдел Национальной библиотеки им. В. Вернадского (Киев), Ф. V, No 3805,-132 л. (арабской графикой, рукопись).

11- Маштакова Е. И. Турецкая литература конца XVII-начала XIX в. К типологии переходного периода. М.: Наука, 1984. – 205 с.

12- Музафаров Р. Крымскотатарская литература//Литературный энциклопедический словарь.- М.: «Советская энциклопедия», 1987.- С.171.

13- Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской порты до начала XVIII в. –СПБ., 1887- XXXV+797 с.

14- Эрнст Н. Л. Историки изучения Крыма.// Гос. Архив при СМ АРК, Ф. Р- 3283, Оп. 1, Д. 47- 85 л.

15- Babinger, F., Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri, Çev: Prof. Dr. Coşkun Üçok, Ankara, 1992, s. 502.

16- Bursalı M. T., Osmanlılar Zamanında Yetişen Kırım Müellifleri, Haz: M. Sarı, Ankara, Gaye Matb., s. 64.

17- İstanbul Kütüphaneleri Tarih ve Coğrafya Yazmaları Kataloğu I. Türkçe Tarih Yazmaları. 6/г., 6/с.

18- Kellner-Heinkele, B., 18. Yüzyılda Nogayların Durumu ile İlgili Bir Kırım Tatar Kaynağı, Emel, 1982, Nu: 132, S. 32-34.

19- Le khanat de Crimée dans les archives du Muséu du Palais de Topkapı, Présente par A. Benigsen, P. N. Boratav, D. Desaiue, Ch. Lemerancier-Quelquejeu, Paris, 1978, s. 458.

20- Sa'id Giray b. Sa'adet Giray Han, Tarih-i Sa'id Giray Sultan, Statsbibliotekh zu Berlin, Hs. or. oct. 923, Tail 3, B 87a-135a. (арабской графикой, рукопись).

Neriman Seyityahya

- 21- Süreyya, M., Sicill-i Osmanî, Yayına Hazırlayan: N. Akbayar; Eski Yazıdan Aktaran: S. A. Kahraman, İstanbul, 1996, 5.c, s. 1377-1721.
- 22- Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi (TDEİ): 6. Cilt, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1986, s.217 (Mehmed Seyyid Efendi/Kasımzâde/).